

BILINGVIZAM U BOŠNJAČKOJ KNJIŽEVNOJ TRADICIJI

Tekst pod naslovom Bilingvizam u bošnjačkoj književnoj tradiciji istražuje i prati zanimljivu i nerijetku pojavu među bosanskohercegovačkim spisateljima (od Hasana Kafije Pruščaka, preko Abdullaha Bošnjaka i Mesafi-efendije Kninjanina do Mehmeda Teufik-efendije Azabagića i Hilmi-efendije Taslidžaka) da neka svoja djela napišu na arapskom ili turskom jeziku, a onda ih, na zahtjev svojih učenika, intelektualaca drugog govornog područja, ili predstavnika vlasti, pretoče u traženu jezičku varijantu.

Širenjem islama izvan granica arapskog govornog područja javljaju se prvi primjeri bilingvizma u književnoj tradiciji muslimana. Pisanje na arapskom jeziku značilo je uklapanje u matične tokove islamske kulture i ljubav spram jezika Objave i Poslanika, a njegovanje narodnoga izraza očuvanje tradicija koje nisu bile u suprotnosti sa Šerijatom. Kako se vremenom broj govornih područja na kojima je prihvatana islam povećavao, uz arapski jezik kao jezici islamske civilizacije prihvaćeni su prvo perzijski, a potom, turski, urdu, malajski i dr. Na nearapskim govornim područjima arapski je, na izvjestan način, postao jezikom vjere, dok se drugim jezicima koristila administracija i književnost. No bilo je i odstupanja od ove prakse, pa se često susrećemo sa književnicima koji svoja djela pišu na sva tri velika jezika islama. Na našim područjima prihvaćena je, manje-više, ista praksa. U divanima poezije Bošnjaka na orijentalnim jezicima nalazimo nesrazmjeran broj pjesama pisanih na arapskom, perzijskom i turskom jeziku. Pjesnici poliglote ponekad su virtuozno demonstrirali svoju superiornost u ovim jezicima pa su pokušavali i uspijevali da jednu istu pjesmu skladaju i ispisuju stih po stih naizmjenično u tri ili četiri jezika. Prvi primjer nalazimo u jednoj pjesmi (arapski-perzijski-turski) Gornjevakufljanina Mustafe Muhlisije koji je tako spjevao *kasidu medhiyyu* Hekim-oglu Ali-paši nakon njegove sjajne pobjede sa Bošnjacima nad austrijskom vojskom 4. augusta 1737. godine pod Banjom Lukom,¹²⁰ a drugi (arapski-perzijski-turski-bosanski) u anonimnoj *kasidi arzuhalu* o teškim prilikama u Bosni za vrijeme vezira Mustafa-paše Tekelije (1057/1647).¹²¹

Zanimljivija pojava zabilježena je u dva vremenska perioda kada naši istaknuti književnici neka svoja djela pišu na arapskom ili turskom jeziku, a onda ih, na zahtjev svojih učenika, intelektualaca drugog jezičkog područja, ili predstavnika vlasti, pretaču u traženu jezičku varijantu. Prvu takvu pojavu imamo krajem XVI i početkom XVII vijeka (Hasan Kafija

¹²⁰Pjesmu je objavio Omer Mušić u radu "Hadži Mustafa Bošnjak – Muhlisi", Prilozi za orijentalnu filologiju, XVIII-XIX/1968-1969, Sarajevo, 1973, str. 105-107.

¹²¹Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, rukopis br. 3202; Muhamed Enveri Kadić, Kronika, IV/1, str. 119.

Pruščak, Abdullah Bošnjak i Mesafi-efendija Kninjanin), a drugu krajem XIX stoljeća (Mehmed Teufik Azabagić i Hilmi-efendija Taslidžak).

I

Prvi primjer susrećemo krajem XVI stoljeća, a vezan je za Hasana Kafiju Pruščaka (u. 1025/1615)¹²² i njegovo djelo Usūl al-hikam fī nizām al-‘ālam (Temelji mudrosti o uređenju svijeta) po kome je najviše poznat u svijetu.¹²³ Osnovni tekst ovoga djela na arapskom jeziku Kafija je napisao u Pruscu u mjesecu zilhidždžetu 1004/1596. godine, a u narednom mjesecu (5. muharrema 1005.) krenuo iz Prusca da se pridruži sultanovoj vojsci koja je pošla na Jegar. “Na tome blagodarom i pobjedonosnom putovanju sam - piše on u autobiografskom djelu Nizāmu l-‘ulemā’ ilā Hātim al-anbiyā’¹²⁴ – svoju raspravu Usūl al-hikam... izložio sultanovim zastupnicima, velikanima iz reda ministara i velikih učenjaka, da mi daju svoje sugestije. Međutim, oni su mi preporučili da je prevedem na turski jezik, kako bi mogla biti predočena sultanu i korisno poslužiti činovnicima carskog divana. Zatim su ovog pukog siromaha obavezali da prihvati dužnost kadije u Pruscu. Prema njihovoj plemenitoj preporuci – nastavlja Kafija – poduhvatio sam se prevođenja i tumačenja.”

Turskoj verziji djela Kafija je dodao poseban predgovor, a zatim je iza svake rečenice arapskog teksta ispisivao njen turski prijevod i gotovo svaki važniji stav prokomentarisao, ilustrirao brojnim primjerima, te ukazao na koje je događaje i pojave aludirao u osnovnom tekstu, što daje veću vrijednost ovoj verziji djela. Navedenom treba dodati i to da je arapska verzija pisana u rimovanoj prozi, a turski prijevod i komentar obogaćeni brojnim stihovima na perzijskom jeziku.

“Nakon što sam djelo protumačio najjasnijim stilom, - kaže dalje Kafija - završivši u mjesecu redžebu 1005/1597. godine, napustio sam dužnost kadije i uputio se u zaštićeni carski grad, Istanbul(...).” Došavši u Istanbul Kafija je djelo predao velikom veziru Ibrahim-paši, a on ga je, sa još nekim njegovim djelima, prosljedio sultanu, koji mu je svojim vlastoručnim pismom (hatti-šerifom) dao kadiluk u Pruscu kao doživotnu mirovinu, pod uvjetom da poučava đake u svome zavičaju.

¹²²S obzirom da o Hasanu Kafiji, njegovom životu i radu, postoji bogata literatura ovdje se ne donose ni osnovni podaci o auturu. Iscrpan popis izvora i literature može se naći u knjizi: Hasan Kafija Pruščak, *Izabrani spisi*, Sarajevo, 1983.

¹²³Djelo je štampano više puta: Istanbul, 1285/1868; Istanbul, s. a. u izdanju Hadži Ali ef. Foče i litografiji Ali ef. Cepića iz Prijedora; Vilajetska štamparija Hidžaza, 1331/1913.

Prevedeno je: na francuski (Garcin de Tassy) 1732. i 1824. godine; na mađarski (Imre v. Karácson) 1909. godine; na njemački (L. v. Talloczy) 1911. godine; i na bosanski (s. Bašagić) 1919. i (A. Ljubović – F. Nametak) 1983. godine.

¹²⁴Mehmed Handžić, Nizāmu l-‘ulemā’ ilā Hātim al-anbiyā’ (Niz učenjaka do posljednjeg Božijeg poslanika). Arapski napisao Hasan Kafi-ef. Pruščak, Sarajevo, Islamska dionička štamparija, 1935, 55.

II

Drugi zanimljiv slučaj predstavlja pedagoški traktat Muslihuddina b. Alija (Muslihuddīn b. ʿAlī), poznatog kao Musafi/Mesafi (Musāfi/Masāfi) efendija,¹²⁵ o kome znamo samo ono što je sam o sebi rekao u uvodu svoga djela. Prema tome, rođen je u Kninu (nepoznate godine) i tu, vjerovatno, stekao osnovno obrazovanje, a zatim (po vlastitoj volji ili na poticaj roditelja) odlazi u Istanbul gdje završava neku od viših medresa. Specijalizaciju stječe u Sofiji kod šejha Muhammed-efendije, poznatijeg pod imenom Kurd-efendija. Poslije svršenih nauka povratio se u rodno mjesto i nezadovoljan prilikama u njemu seli u Banju Luku gdje se posvećuje nastavničkom radu više od dvadeset godina, gradi sebi kuću, osniva hajrate (medresu i biblioteku) i piše naučna djela.

Nije poznato u kojoj banjalučkoj medresi je predavao prije nego što je sagradio svoju uz koju je osnovao i biblioteku čiji je početni knjižni fond brojao stotinu i dvadeset rukopisnih kodeksa.

Jedino za sada poznato djelo napisao je na zahtjev svojih učenika i nazvao ga Tuhfat al-muʿallimīn wa hadiyyat al-mutaʿallimīn. Pisanje arapske varijante djela započeo je u vrijeme bosanskog valije Gurdži Mehmed-paše (muharrem 1015/9. V. – 7. VI 1606 – muharrem 1017/17. IV – 16. V 1608), koga spominje u uvodu, a dovršio 1018/1609. godine. Tada su ga njegovi učenici koji su bolje poznavali turski jezik zamolili da djelo prevede na ovaj jezik, on je to učinio i tursku verziju djela nazvao Munyat at-tālibīn wa ġunyat ar-rāġibīn.

Djelo predstavlja prvi poznati pedagoški traktat napisan na našim prostorima. Rađeno je po uzoru na Muhammeda el-Gazalija (u. 505/1111) i Burhanuddina ez-Zernudžija (oko 600/1203), a podijeljeno je u pet poglavlja i napisano na temelju brojne literature koju autor redovno navodi.

Sa napisanim djelom Mesafi-efendija se zaputio u Istanbul i prikazao ga sultanu Ahmedu I (1603-1617). Sudeći prema jednoj njegovoj nedatiranoj bilješci o uvakufljenju, na rukopisu koji se čuvao u Orijentalnom institutu u Sarajevu, tada je postavljen za banjalučkog muftiju. Do kada je vršio tu dužnost za sada nije poznato.

Za sebe još kaže da je sudjelovao u raznim ratovima i borio se “perom i mačem preko četrdeset godina”. Iz druge, također nedatirane, bilješke na rukopisu saznajemo da je umro (nepoznate godine) i ukopan u Banjoj Luci.

Obje verzije njegova djela čuvaju se u Orijentalnoj zbirci HAZU u Zagrebu: arapska pod brojem 564, a turska pod brojem 352. Dva kraća izvoda iz arapske verzije djela ispisana su bila u Medžmui br. 4432 (F. 100b-102a) Orijentalnog instituta u Sarajevu.

III

¹²⁵Mehmed Handžić, “Orijentalni rukopisi kod Jugoslavenske akademije u Zagrebu”, *Obzor*, 11. VII 1938; Isti, *Izabrana djela*, knjiga II, Sarajevo, 1999, str. 212-213; Muhamed Ždravlović, Prepisivači djela u arabičkim rukopisima, Sarajevo, 1988, knj. I, str. 221 i 251; knjiga II, str. 47-48.

Treći, ne manje zanimljiv, slučaj vezan je za Abdullaha Abdija Bošnjaka (u. 1054/1644) i njegov komentar Ibn Arebijeva djela Fusūs al-hikam, naslovljen Tadġalliyātu ‘arā’isi n-nusūsi fī manassāti hikami l-fusūsi, po kome je i dobio naziv Šāriḥ al-Fusūs.¹²⁶ Za taj komentar Hadži Halifa kaže da je “možda jedan od najboljih komentara uopće”. On navodi da je autor komentar napisao najprije na turskom jeziku, pa kada se komentar proćuo u arapskom svijetu, traženo je od njega da i za Arape na njihovom jeziku, po njihovom ukusu i za njihov užitak, napiše isti komentar.¹²⁷ Na kraju komentara dodao je dužu kasidu na arapskom jeziku kao što je i turski komentar završio sličnom kasidom.¹²⁸

IV

Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine 1878. godine dovela je muslimane ove zemlje pred sudbonosnu dilemu: ostati na rodnoj grudi pod nemuslimanskom vlašću ili se iseliti u neku od preostalih pokrajina Osmanskoga carstva. Jedinственog stava nije bilo ni među ulemom niti među narodom. Kao odgovor na ovo vjersko i egzistencijalno pitanje Bošnjaka pokušao je da odgovori tadašnji tuzlanski muftija, kasnije profesor i direktor Šerijatske sudačke škole u Sarajevu (19. XII 1887. – 11. XII 1893) te reisu-l-ulema Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (20. X 1893. – 31. III 1909) Mehmed Teufik Azabagić (1838-1918)¹²⁹ pišući Traktat o iseljenju (Risāla fī l-ḥiġra) 1884. godine, sastavljen iz tri poglavlja. U prvom analizira pojam hidžre, hadise o hidžri i stavove islamskih ućenjaka o ovom pitanju. U drugom poglavlju objašnjava pojam “daru l-harb – daru l-islam” (područje rata/područje islama), a u trećem pojam “feth” (oslobođenje/okupacija).¹³⁰

Isti traktat Azabagić je, u nešto skaćenoj varijanti, napisao i na turskome jeziku i, nakon što je dobio pozitivnu recenziju Husejna Nuruddina Hafizovića i odobrenje Ulema medžlisa, štampao ga u Sarajevu 1886. godine u štampariji lista *Vatan* (izlazio 1884-1897), koji je izdavao Mehmed Hulusi (1849-1907).¹³¹

¹²⁶Safet-beg Bašagić, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Sarajevo, 1912, str. 74-78; Mehmed Handžić, Književni rad bosanskohercegovaćkih muslimana, Sarajevo, 1934, str. 29-31; Ćedomil Veljaćić, Istoćni utjecaji i interesi za Indiju u jugoslovenskoj književnosti i filozofiji, Zagreb, 1968, str. 591-599; Fejzullah Hadžibajrić, “Uvodne tesavufske interpretacije Abdulaha Bošnjaka”, *Anali GHB*, br. 1/1972, (Sarajevo), str. 35-47; Džemal Ćehajić, “Šejh Abdulah Bošnjak”, *Zbornik radova ITF*, 1/1982, (Sarajevo), str. 75-89.

¹²⁷Haġġī Halīfa, Mustafa b. ‘Abdullah, *Kaš az-zunūn ‘an ‘asāmī al-kutub wa l-funūn*, Istanbul, 1310/1892, cilt II, str. 192.

¹²⁸Fejzulah Hadžibajrić, “Tesavufsko-tarikatska poema Abdulaha Bošnjaka”, *Anali GHB*, br. 2-3/1974, (Sarajevo), str. 21-31

¹²⁹Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973, str. 676-678.

¹³⁰Arapsku verziju traktata opširno je prikazao Osman Lavić u *Analima GHB*, (Sarajevo), br. XV-XVI/1990, str. 197-222.

¹³¹Kasim Dobraća, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, Svezak II, Sarajevo, 1979, str. 688.

V

Potpuno drukčiji stav od Tuzlaka Mehmeda Teufika Azabagića imao je Pljevljak Hilmi b. Husejn Taslidžak, poznatiji kao Hilmi-baba Bošnjak. Biografski podaci o ovom učenom Bošnjaku veoma su oskudni.¹³² Zna se da je napisao slijedeća djela: 1. Fath al-asrār wa 'l-muškilāt 'alā Rūh al-bayān bi 'l-išārāt, 2. Kitāb min al-fiqh wa l-fatāwā, 3. (al-)Mağālis al-Bosnawī (al-bosnawiyya), 4. Mu'ğizāt an-Nabiyy, 5. Risāla fī s-siyāsa, 6. Tefsīr-i sūre-i wa d-Duhā.¹³³ Nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine on napušta svoj rodni grad i odlazi najprije u Istanbul. Nezadovoljan stanjem i prilikama u prijestolnici Osmanskoga carstva, Hilmi-baba napušta Istanbul i, nakon kraćih boravaka u većim gradovima Bliskoga istoka, stiže u Medinu gdje je, pravdajući svoje postupke i zagovarajući hidžru Bošnjaka sa okupiranih područja, napisao najprije arapsku, pa nešto kraću tursku varijantu svoga Trakta o iseljenju i iseljenicima (Risāla fī al-hiğra wa al-muhāğirīn).¹³⁴ Na kraju turske varijante stoji da je djelo napisano u medresi Mahmudijji u Medine-i Munevveri i završeno 23. ševvala 1302. (početak augusta 1884).¹³⁵

VI

Potvrdu bilingvizma u bošnjačkoj književnoj tradiciji susrećemo i u poeziji prelaznog perioda kada Bošnjaci prestaju pisati na orijentalnim jezicima i svoj književni i pjesnički dar sve češće izražavaju bosanskim jezikom. Dva izvanredna anonimna primjera objavio je Salih Trako i ovdje ih nećemo ponavljati.¹³⁶

¹³²A. R. M. K., "Himmat ar-riğāl tağallu al-ğğāl" (Trud ljudi brda pokreće), *Rehber*, II/1315 (12. III 1898), br. 43, str. 2-3 (O djelima naših pisaca na orijentalnim jezicima: Ali Dede Nevesinli, Hasan Kafi Pruščak i Hadži Hilmi Taslidžak); H. Šabanović, *Književnost*, str. 649.

¹³³Omer Nakičević, "Rukopisna djela bosanskohercegovačkih pisaca i mislilaca na orijentalnim jezicima koja se čuvaju u biblioteci Sulejmaniji u Istanbulu", *Anali GHB*, VII-VIII/1982, str.235. Rukopisi ovih djela čuvaju se u Istanbulu, u Sulejmaniji biblioteci, (Ibrahim-efendijina kolekcija) br. 132, 358, 517 i 518, 211, 422, 137. (Yazma bagislar) br. 647/2.

¹³⁴Autograf ovoga djela čuva se u Istanbulu, u Sulejmaniji biblioteci, Ibrahim-efendijina kolekcija br. 421.

¹³⁵Na ovom podatku zahvaljujem Osmanu Laviću iz Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu, koji mi je omogućio uvid u foto-snimak rukopisa i koji priprema prijevod ovih traktata.

¹³⁶Salih Trako, "Dvije dvojezične pjesme nastale na tlu Bosne", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo, 34/1984, str. 85-92.